

Karakterisering och kulturhistorisk värdering

Tutaryds kyrka

Tutaryds socken i Ljungby kommun
Kronobergs län

Smålands museum
Samuel Palmblad
2005

Inledning

Bakgrund och syfte

Nedanstående material består av en historik över kyrkobyggnaden, en beskrivning av exteriör och interiör samt en kulturhistorisk bedömning. Arbetet har varit uppdelat i en fältedel med inventering samt arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit läns museets topografiska arkiv och Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygdslitteratur. De redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning i kyrkobyggnadens historia.

I samband med upprättandet av vård- och underhållsplaner för kyrkor i Växjö stift har Smålands museum på uppdrag av BSV arkitekter & ingenjörer AB i Värnamo genomfört en karakterisering och kulturhistorisk värdering av Tutaryds kyrka under våren 2005. De kyrkor som berörs är de som tillhör Svenska kyrkan och omfattas av kulturminneslagen, dvs. kyrkobyggnader som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen. Karakteriseringen och den kulturhistoriska värderingen syftar till att användas som underlag för vård- och underhållsplanen.

Kulturhistorisk bedömning

En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan kontinuerligt föremål för omvärderingar. Bedömningen utgår från såväl den enskilda kyrkobyggnadens värden som kyrkomiljön i sin helhet, men också till värden i förhållande till andra kyrkobyggnader i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning

Tutaryds kyrka

Kortfattad historik

Strax väster om Ljungby, intill väg 25, ligger Tutaryds vackra träkyrka. Byggnaden är placerad på en höjd med omgivande barrskog och odlingsmarker. Strax öster om koret står en reslig spånklädd klockstapel med spetsiga gavlar på tornhuven och en mittplacerad spira. Sjösänkningar och förtätad skog har medfört att kyrkan delvis förlorat sin monumentala placering i landskapet. Den äldsta kyrkan benämndes offerkyrka och anlades enligt traditionen på en tidigare kultplats. Traditionen berättar att kyrkan grundades av en missionär och den kan vara en av Sunnerbos första etablerade kyrkor. Sedermera byggdes en ny kyrkobyggnad över den gamla varefter denna revs vid färdigställandet. När denna helgedom inte längre bedömdes kunna fylla sin uppgift beslutades att uppföra nuvarande kyrka varvid den äldre revs. Detta medför en historisk kontinuitet och dignitet till området då tre timmerkyrkor funnits på samma lilla höjdparti.

Dagens spånklädda timmerbyggnad stod klar för invigning 1694, biskopen i Växjö, Samuel Wiraenius, var hedersgäst vid detta tillfälle. Ansvarig byggmästare var en man vid namn Bonde från Rydaholm. Under resterande delen av 1600-talet fortskred dock arbetena och 1696 spånades fasaderna och vapenhus samt sakristia uppfördes. Tiden kring 1860 och 1905 utfördes flera omgestaltnings- och ombyggnadsarbeten. Vapenhusets flytt 1859 från södra till västra gaveln var den planmässigt sett största förändringen. De stora restaureringar som utfördes under senare delen av 1950-talet hade delvis till syfte att rekonstruera kyrkorummet och återställa en för interiören passande utformning som tidigare hade förvanskats. Kyrkan i Tutaryd uppfördes i en tid då kyrkobyggnaden i Sverige var begränsat. Den spånklädda timmerkonstruktionen som undgått genomgripande förändringar utgör en synnerligen värdefull kulturhistorisk miljö genom sin utformning, historiska kontinuitet, tillkomsttid och välbevarade karaktär. Den speciella klockstapeln bidrar naturligtvis även till denna bedömning.

Exteriör

Byggnaden är sammansatt av ett rektangulärt långhus med ett lägre och smalare kor i öster. Korets nordsida upptas av sakristian medan långhusets västgavel domineras av vapenhuset som fungerar som huvudentré. Fasaderna är täckta med rödfärgat spån medan motsvarande täckning på taket är svarttjärad. Spånen har kring mindre partier på öst- och västsidan fått en dekorativ utformning. På västsidan har de nedersta spånlagren på långhusets gavelröste försetts med spån där en rad är spetsig medan den efterföljande är rundsågad. Motsvarande parti på vapenhuset har endast en rad med spånändar som är rundsågade. Östgaveln har samma dekorativa inslag som långhusets västsida med undantag av ett rombmönster på röstets mitt som åstadkommit genom att spånens ändar här har spetsågats. Denna enkla men effektiva åtgärd ger fasaderna en viss variation och djupverkan.

Grunden som är svartmålad består sedan slutet av 1950-talet av ett betongbjälklag som då ersatte de ursprungliga syllarna av trä. Med jämna mellanrum förekommer gallerförsedda ventilationsgluggar. Utmed taknocken står fyra höga och tunna takryttare av järn med en rad dekorativa detaljer. Takryttaren, eller snarare vindflöjeln, som står på vapenhusets gavelspets har årtal 1694 instansat. Dessa föremål skapar ett något märkligt intryck men ger liksom de markerade spånfälten mer liv åt exteriören.

Långhusets fyra fönster är av rektangulär utformning med fyra bågar i varje. Ett dylikt fönster finns även på korets sydsida. Sakristians två fönster är fyrkantiga med vardera en mittpost. Vapenhuset har två fönster av rektangulär konstruktion utan mittpost samt ett mindre fönster på gavelröstet. Långhusets sydgavel har fyra symmetriskt placerade fönster utformade som fyrkanter utan mittpost samt ett fönster på gavelröstets mitt. Kyrkans samtliga fönster har blyspröjs med stormjärn där träytor samt foder är vitmålade.

Exteriöra förändringar

Vapenhuset var ursprungligen placerad på långhusets sydfasad, 2 meter öster om kyrkans sydvästra hörn. Även på korets sydsida fanns en mindre port med en bredd av 1.2 meter. År 1859 fattades beslut om en rad genomgripande åtgärder som avsåg underlätta gudstjänstlivet och förbättra det funktionella nyttjandet. Det mest radikala var flytten av vapenhuset till västgaveln, intressant är att dubbelporten inte hamnade riktigt symmetriskt. De två ingångarna på sydfasaden sattes därmed igen.

Behovet av mer ljus innebar att de två stora fönstren som fanns i långhuset 1859 ersattes med fyra. Tillvägagångssättet medförde att fyra nya öppningar skapades i timmerväggen medan de två ursprungliga fönstren sattes igen. De nya fönstren skulle dessutom bli högre än föregående. Tanken var att de två ursprungliga fönstren skulle återanvändas men eftersom höjden avsågs öka insattes triangelformade fönsteröverstycken för att möjliggöra denna höjning. På västgaveln, ovanför läktaren, skall enligt ett protokoll ytterligare ett större fönster ha satts igen medan *"nuvarande fönstren vid och under Läktaren flyttas ett på hvardera sidan om orgelverket...[-]"* Förmodligen var detta en effekt av vapenhusets flytt till denna gavel.

Vid den omfattande renoveringen 1957 bröts bl.a. golvet upp och rester av en stenläggning upptäcktes. Golvbjälklaget var uppenbart återanvänt timmer från den äldre kyrkan, bjälkarna var utmed ena sidan rödfärgade. I samband med dessa grävningar ersattes syllstockarna med en betongkonstruktion. Vissa krav på rekonstruktionsarbeten framfördes även och beslut fattades att återställa fönsterutformningen till tiden före 1859, därmed togs de trekantiga fönsteröverstyckena bort. Vid en närmare undersökning konstaterades att korfönstret troligtvis inte var ursprungligt (tillkom sannolikt 1859) och då ett märkligt ljus fyllde koret samt att altarpopsatsen stympats vid fönstrets tillkomst erhöles tillstånd att sätta igen öppningen. Fönstret som påminde om långhusfönstren med sina trekantiga överstycken upptog en stor del av altarpopsatsens yta. Numera återfinns detta fönster på församlingshemmets västra långsida.

Vid renoveringen 1957 byttes också ytterdörren till sakristian och dubbelporten på vapenhuset kläddes med en träpanel, samtidigt hängdes dörren om så att den blev utåtgående. Därmed fick de båda entrépartierna ett snarlikt utseende med fiskbensmönstrad träpanel. Elektrifieringen 1957 medförde att skorstenen för kaminerna plockades bort från taket.

Övriga exteriöra arbeten härrör främst från spånlagningar där tjärning och utbyte av spån skett vid ett flertal tillfällen under 1900-talet. Under år 2000 slutfördes den senaste renoveringen på fasaderna då bl.a. stora ytor med spån ersattes.

Interiör

Dagens kyrkorum är till viss del ett resultat av renoveringar som utfördes 1957 och 1995. Interiören ger idag ett ljust och behagligt intryck samtidigt som den observante kan notera stilskiftningarna. Predikstolen, altarpopsatsen med sin altarring och läktarbröstningen som utstrålar ypperlig barock utgör de mest iögonfallande elementen i kyrkorummet. I det södra korfönstret har en större, vit, Kristusstaty placerats på en konsol. Väggar och tak är sedan 1995 målade i ljusa färger som korresponderar väl med de ljusgröna bänkarna med sina röda pilastrar på gavlarna. I långhusets mittgång hänger två ljuskronor och utmed väggarna är lampetter placerade med jämna mellanrum. Läktaren med sina framskjutna sidopartier som övergår i ett mjukt rundat mittparti bärs av två smala kolonner. Dess kapitäl avgränsas av två förgyllda partier där mellanrummet är rödfärgat. Den smäckra läktaren upptas till största delen av orgeln. På ömse sidor finns även några bänkrader. I vapenhuset finns trappan till läktaren samt en stor ekkista, under trappan sitter el-centralen. Liksom övriga kyrkan består såväl golv som väggar och tak av synliga brädor. De vackra spegeldörrarna med vardera fem spegelfält som leder in till långhuset har samma utformning som dörren till sakristian.

Via läktartrappan når man först ett mindre utrymme med mycket brant taklutning. Detta utnyttjas främst till förråd och kan liknas vid vapenhusets vind. Därefter nås själva läktaren, detta ingångsförfarande är ett resultat av vapenhusets flytt 1859.

Interiöra förändringar

Renoveringen 1859 som förändrade vissa exteriöra karaktärsdrag inverkade även genomgripande på interiören. Predikstolen flyttades från den södra till den norra väggen. Dörren som, via en trappa, ledde till predikstolen flyttades till sakristian och den minnestavla som tidigare satt på predikstolen placerades ovanför dörren till sakristian. För att nå predikstolen måste man därför gå via sakristian. Denna dörr är mycket dekorativ med kraftiga beslag och 1960 togs dörrspeglarnas målningar från 1700-talet fram. Vid predikstolen flytt fick vissa trästycken avlägsnas och fram till 1957 vilade den på smala kolonner. Under 1957 utfördes rekonstruktionsarbeten där de ursprungliga detaljerna återbördades medan vissa mindre stycken fick nyttillverkas så att en korrekt sammanfogning kunde utföras.

Tillkomsten av ett korfönster med färgade glastrutor, troligtvis 1859, eventuellt tidigare, medförde drastiska ingrepp i altarpopsatsen. Två skulpturer föreställandes Johannes och Maria försvann och predellan plockades bort. Då fönstret sattes igen 1957 återfördes de förrådsställda delarna och 1966 skapade bildhuggaren Eric Nilsson två nya figurer som placerades på varsin sida krucifixet. Ytterligare en åtgärd från 1859 som påverkade utseendet i koret var nedsågandet av triumfbågens sidor, orsaken sades vara förbättrad akustik.

Kyrkorummets väggar, bänkar och färgsättning är helt resultatet av renoveringar som utförts under 1900-talets senare del. Troligtvis av estetiska orsaker enades kyrkorådet 1862 kring beslutet att de inre timmerväggarna skulle reveteras. Befintliga väggmålningar höggs sönder då underlaget måste bearbetas för att putsen skulle fästa. Redan tidigare hade draperimålningar i rött, blått och gult skadats då de nya fönstren tillkom. Önskemål rörande förändrad färgsättning och bänkarangemang föranledde en närmast total ommålning av kyrkorummet under 1904/05. En målare Rohlander utförde arbetet som även innebar att predikstol och altarpopsats avlutades och nymålades. Den slutna bänkinredningen kasserades och ersattes med 28 nyinköpta bänkar med en öppen indelning. En beskrivning från 1931 belyser hur radikalt målningsarbetet omgestaltat interiören. De putsade väggarna hade en

målad bröstning i marmoreringsmönster däröver målad kvader i rött på gul botten. Taket pryds av Carl XII:s namnchiffer. Exakt placering och vad som hänt med namnchiffret är oklart. Den säregna läktarbröstningen med sina apostlabilder blev även utsatt för ommålningar, dock skedde ej någon avlutning.

Kyrkorummets omdaning kom senare att orsaka diskussioner då den ansågs missvisande och stilvidrig. I det renoveringsprogram som utarbetades av länsarkitekt Hans Lindén i mitten av 1950-talet utgjorde rekonstruktion och stilanpassning avgörande inslag. Under åren 1956/57 genomfördes programmet där en ny bänkinredning inskaffades och inventarierna genomgick en färgkonservering. Troligtvis skedde i vissa fall en viss sammanblandning mellan de olika färglagren vilket medför att den ursprungliga färgsättningen inte riktigt återställts. Golvet bröts upp och ersattes med nytt samtidigt som fönstren försågs med innerbågar. Övriga åtgärder på fönstren har tidigare beskrivits. Förutom den nya bänkinredningen så bestod den största förändringen i att reveteringen revs ned och ersattes med stående ekpanel som lämnades omålad. Den sammantagna bedömningen av de omfattande målningsarbetena var att kyrkorummet blev mörkare samtidigt som en mer korrekt färgsättning av de större inventarierna utförts. Återskapandet av läktarbröstningen apostlar var möjlig tack vare att de inte hade avlutats 1904.

Den kanske mest påtagliga förändringen sett utifrån gudstjänstperspektivet var att kyrkan elektrifierades 1957, bl.a. tillfördes radiatorer under bänkarna. Renoveringsprogrammet var omfattande och med dagens restaureringsideologiska inställning var flera åtgärder högst tveksamma. Bortrivandet av putsen med dess målningar är ett sådant exempel.

Kravet på ett ljusare kyrkorum resulterade i 1995 års renovering då den mörka ekpanelen samt taket målades med en ljus äggoljetempra. Golvet lackades och rengöring, förgyllning och viss bättringsmålning utfördes på närmast samtliga inventarier.

Viktigare inventarier

Den magnifika predikstolen utfördes av Johan Mentzgefwer 1697/98 och troligtvis ansvarade han även för tillkomsten av dopfunten som har ett likartat stilutförande. Predikstolen har genomgått flera ommålningar och även vissa omarbetningar, bl.a. tillkom voluterna 1778.

Läktarbröstningens apostlabilder utfördes med stor sannolikhet 1699 av Otto Henrik Brachwagen. Sviten föreställer de tolv apostlarna samt en mittplacerad Jesusbild. Vid renoveringen 1957 återfick motiven sitt forna utseende efter ommålningar 1904, då togs även Judas Iskariot bort och ersattes med Mattias.

Den rikt dekorerade altaruppsatsen kan ha utformats av Torben Röding i början av 1700-talet. Tillkomsten av ett altarfönster medförde vissa radikala ingrepp men dessa återställdes 1957 då fönstret sattes igen. I mitten av 1960-talet nytillverkades även två figurer, Maria och Johannes, som hade försvunnit i samband med fönsterinsättningen.

Dagens orgelfasad härrör från 1862 medan orgelverket utfördes 1944 av Johan Grönvall, detta har i sin tur byggts om i slutet av 1980-talet. Enligt uppgift var 1700-talsorgeln oerhört praktfull där Sven Segervall från Växjö bl.a. utförde orgelverkets stofferande.

På södra långhusväggen hänger ett utsökt epitafium över Hindrick Johan von Brandten (1683-1770). Den värja som vanligtvis hänger under epitafiet på två krokar förvaras numera i sakristian.

Kyrkogård med klockstapel

Kyrkogården som närmast är kvadratisk i sin utformning omges av en relativt hög kallmurad stenmur, någon stödjande jordvall förekommer inte. I norr och väster finns två grindförsedda ingångar. Ett enkelt grusgångssystem sammanbinder de olika kvarteren inom kyrkogården. En utvidgning har skett västerut med en kvartersindelning som markeras med låga avenbokhäckar. Strax utanför den västra muren står en enkel redskapsbod i trä.

Den Stenfeltska familjegraven invid den södra muren utgör den pampigaste gravvården med en stor yta som inramas med stenstoder och järnstänger, i öster finns även ett antal familjegravar av äldre datum.

Det unika med kyrkogården är naturligtvis den ståtliga klockstapeln av klockbockstyp. Konstruktionen bygger på tre lodräta pelare samt åtta stödben som tillsammans bär de två klockorna. Klockstapeln som är helt spånklädd vilar på betongfundament. Tornhuvens fyra gavelspetsar har varsin takryttare, en sådan finns även i spirans förlängning. Under den norra och södra gaveln sitter ett gallerverk i trä som ger klockorna ett visst skydd. På pingstdagen 1908 sprack ena klockan varefter omgjutning utfördes 1910. Förmodligen härrör klockstapeln från tiden då kyrkan uppfördes.

Kulturhistorisk karaktärisering och bedömning

Tutaryds kyrka uppfördes under en period då byggandet av kyrkor i Sverige var klart begränsat. På platsen har det tidigare funnits ytterligare två kyrkor vilket ger miljön en historisk kontinuitet och då Tutaryd räknas som en av de sex till sju allmänt kända offerkyrkorna i gamla Växjö stift ger det än mer dignitet åt platsen. Konstruktion och utformning, spånad ektimmerstomme, är numera högst ovanlig men belyser en byggnadstyp som förr präglade kyrkomiljön i många socknar. Den tydligt avgränsade kyrkogården med den i öster praktfulla klockstapeln ger en vacker inramning till de rödfärgade kyrkofasaderna.

Flytten av vapenhuset är den mest påtagliga exteriöra förändringen samt omgestaltningen av fönsterplacering och fönstrens utformning. Interiören har tyvärr utsatts för en rad genomgripande omdaningar som både förvanskade och förstört inventarier och måleri. Försök till konservering och rekonstruktioner har genomförts, främst 1957, vilket delvis återställt vissa detaljer i kyrkorummet. Dock var fokus på att skapa en välavvägd och stilanpassad interiör då tidigare renoveringar ansågs orsakat ett missvisande och stilvidrigt utseende. En besökare fäster omedelbart ögonen på altaruppsatsen och den magnifika predikstolen. Dessa inventarier tillsammans med dopfont och läktarbröstning utgör välbevarade skapelser från kyrkans tillblivelse. Det kulturhistoriska värdet är betydande och dess framträdande placering tillsammans med en sedan 1995 ljus och behaglig färgsättning skapar ett mycket vackert och tilltalande kyrkorum. Bänkar, väggar och golv har dock alla tillkommit efter 1950.

En rad samverkande kulturhistoriska, arkitektoniska och byggnadstekniska aspekter medför att kyrkomiljöns helhet bör betraktas som oerhört värdefull. Själva kyrkan markerar tydligt uppdelningen mellan vapenhus, långhus, kor och sakristia och den en gång så representativa

exteriören bör numera snarare bedömdes utifrån dess unika karaktär. Denna barockkyrka som trots ett flertal framstående inventarier ändå utstrålar en tilltalande enkelhet får ej förvanskas och stor varsamhet måste prägla såväl underhåll som framtida renoveringar.

Händelseregister

- 1694 - Kyrkan är klar för invigning
- 1696 - Sakristia och vapenhus färdigställs och kyrkan spånas
- 1698 - Predikstolen utförs av Johan Mentzgefwer
- 1699/1700 -Konterfejaren Otto Henrik Brachwagen dekorerar kyrkorummet och målar troligtvis även läktarbröstets apostlar
 - Under 1700-talets första hälft utförs altaruppsatsen, trolig mästare är Torben Röding
- 1747 - Ny mässhake och kalkkläde
- 1754 - Ny orgel tillverkas av Sven Axtelius
- 1757 - Bildhuggaren Sven Segervall utför orgelverkets stofferande
- 1773-75 - Interiören ommålas av Bengt Vilhelm Hellegren. Predikstol och altaruppsats omarbetas delvis av bildhuggaren Per Magnus Palm
- 1859 - Vapenhuset flyttas till västgaveln, läktartrappa tillkommer
 - Långhusets två fönster sätts igen och ersätts av fyra nya, trekantiga överstycken tillkommer
 - Västgavelns fönster flyttas och ett sätts igen
 - Ett korfönster uppsågas vilket medför åverkan på altaruppsatsen
 - Predikstolen flyttas från syd- till norrsidan. Dörren till predikstolen placeras i sakristan
 - Triumfbågens sidor sågas bort
 - Dörren på korets sydgavel sätts igen
- 1862 - Innerväggarna reveteras varvid målningarna försvinner
 - Ny orgel och orgelfasad byggd av J.M. Blomquist
- 1904 - Interiören ommålas där arbetet föregicks av omfattande avlutningar
 - 28 nya bänkar köps in
 - Nytt orgelverk av Carl Elfström
- 1908 - Ena kyrkklockan sprack, omgöts 1910
- 1944 - Nytt orgelverk av Johan Grönvall
- 1957 - Ny bänkinredning inskaffas
 - Altarfönstret sätts igen och de trekantiga fönsteröverstyckena försvinner
 - Nytt golv
 - Innerväggarna ersätts med omålade ekpaneler
 - Altaruppsats och predikstol konserveras samt återfår en äldre färgsättning
 - Orgeln renoveras
 - Omläggning av takspånet
 - Innerbågar anskaffas till samtliga fönster
 - Kyrkan elektrifieras
 - Ny grund i betong, ventilationsgluggar huggs upp
 - Takets skorsten försvinner
 - Sakristian får ny dörr och ett nytt foder tillkommer på huvudporten samtidigt som den hängs om
 - Ny skåpsinredning i sakristian för skrudar, mässhakar etc
- 1966 - Två nyhuggna figurer placeras i altaruppsatsen, ersätter tidigare försvunna
- 1991 - Ombyggnad av orgel, befintlig orgelfasad bibehålls
 - Beslut om omläggning av klockstapelns spån, från fur till ek. Även på kyrkans tak

- 1995 - Tak och väggar målas med ljus äggoljetempra
 - Golv lackas
 - Inventarier rengörs, viss bättringsmålning, förgyllning samt konservering utförs
- 2000 - Närmast total omläggning av fasadernas spåntäckning

Källförteckning

Följande litteratur och arkiv har nyttjats i samband med vårdplansarbetet:

Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm.
Handlingar från Kungl. Byggnadsstyrelsen är inkluderade

Klipparkivet vid Smålands museum: Tutaryds kyrka

Topografiska arkivet vid Smålands museum: Ljungby kommun, Byggärenden, Tutaryds kyrka

Thuresson, Ebba, *Tutaryds kyrka och socken* (ej redovisat tryckår)

Vassi, Heidi, red, *Kyrkobyggnader i Kronobergs län* 1998